

Wormgoor, I., *Uit vrije wil en voor zijn zielenheil. Kerkelijke instellingen in Zwolle en hun functioneren binnen de stedelijke samenleving tot 1580* (Dissertatie Groningen 2007, Zwolle: Waanders, 2007, 527 blz., €39,95, ISBN 978 90 400 8279 5).

Met dit boek hebben we een indrukwekkend naslagwerk en een gedetailleerde inventaris in handen van de Zwolse kerkelijke instellingen in de vijftiende en zestiende eeuw. De vraagstelling luidt: Welke functies vervulden de kerkelijke instellingen binnen de stedelijke context en welke gevolgen hadden de veranderingen die op maatschappelijk, politiek en religieus gebied plaatsvonden op de manier waarop de Zwollenaren en in het bijzonder de Zwolse overheid met die instellingen omgingen? Kerk en religie hadden natuurlijk grote invloed in de (late) middeleeuwen, en de auteur wil in deze dissertatie nagaan hoe een en ander zich op het praktische vlak manifesteerde omdat dat niet altijd zo duidelijk is. Het gaat zodoende met name om inzicht in de verhouding tussen kerk en maatschappij en de plaats van kerk en godsdienst binnen de (stedelijke) samenleving. Bovengenoemde vraagstelling brengt met zich mee, dat het niet gaat om de interne geschiedenis van de een of andere godsdienstige instelling, maar om de verhouding tussen – in dit geval – de vele kerkelijke instellingen in Zwolle en de personen die daarbij waren betrokken. Doordat het onderzoeksterrein beperkt is, kunnen alle kerkelijke instellingen aan bod komen en onderling vergeleken worden.

De auteur verdeelt deze instellingen in drie groepen: 1. kerkgebouwen met alles wat daarbij hoort, 2. kloosters en conventen en 3. gast- en armenhuizen. Wat is hun plaats binnen de stad en hoe zijn hun relaties met stedelingen? Daarnaast is ook de chronologie van belang. De schrijfster onderscheidt drie perioden: 1. Tot 1380, in welke tijd het devotielevens van Zwolle institutioneel gevormd werd, 2. de ‘lange’ vijftiende eeuw, waarop vooral de Moderne Devotie een stempel drukte, en 3. de zestiende eeuw die in belangrijke mate door de reformatie werd beheerst.

Hoewel in tijd en ruimte beperkt is toch een nadere afgrenzing van dit onderzoek nodig; deze wordt bepaald door de vraagstelling en het beschikbare bronnenmateriaal. Architectuur van gebouwen en het innerlijk leven van de geestelijken in kwestie krijgt niet veel aandacht; centraal staan de organisatorische en financiële aspecten – de herkomst van de instellingen en de financiële positie – van de instellingen, omdat met name hier de verhouding met de stedelijke overheid een rol speelde. In de bijlagen vinden we veel gegevens dienaangaande. De eerste bijlage bevat een lijst van pastoors, de tweede een namenlijst van kerkmeesters van onder andere de St. Michaelkerk en het Heilige Geestgasthuis. Ten derde is er een lijst van altaren en officia, ten vierde worden broederschappen en ambachtsgilde opgesomd. De bijlagen 5 en 6 bevatten schenkingen aan kloosters en conventen en de financiën van deze instellingen. We hebben zo een nauwkeurig overzicht van wat er zich op dit plaatselijke niveau allemaal voordeed.

Ofschoon het hier over instellingen gaat, wijst de auteur er terecht op, dat een en ander niet los gezien kan worden van de ‘geestelijke inhoud’: een schenking werd immers dikwijls gedaan omdat de gulle gever bezorgd was om zijn zieleheil (de spelling ‘zielenheil’ krijg ik niet uit mijn pen). Vandaar ook de titel van deze studie: die is een parafrase uit middeleeuwse testamenten.

De geraadpleegde bronnen stammen hoofdzakelijk uit het middeleeuwse archief van de gemeente Zwolle. Een en ander is aangevuld met oorkonden, en enige cartularia en rekeningenboeken van kloosters en conventen. Verder zijn er de verslagen van de (gepubliceerde) algemene kapittelvergaderingen. Ook in het stadsarchief van Zwolle heeft de schrijfster materiaal van haar gading kunnen vinden, evenals tenslotte in kronieken waarin Zwolle ter sprake komt. Een vergelijking met andere plaatsen wordt gemaakt op basis van literatuur.

Een steeds terugkerende factor is het verlangen van het stadsbestuur om rust en orde te bewaren; het wilde voor alles de stedelijke zelfstandigheid bewaren. Bovenlokale instellingen moesten zich niet inmengen in stadszaken. Het stadsbestuur vertegenwoordigde de gemeenschap en verbond zich diensgevolge met de parochiekerk. Mettertijd werd de stedelijke invloed groter, niet op het inhoudelijke vlak, maar wel via de benoeming van kerkmeesters en bestuurders van broederschappen. Met name over de pastoorbenoemingen ontstonden nogal eens conflicten, met het Lebuïnuskapittel van Deventer, dat het collatierecht had. De positie van de pastoor was dus niet altijd benijdenswaardig. In de loop van de zestiende eeuw bemoeit de stad zich hier minder mee.

Vooraf in de vijftiende en zestiende eeuw komen er veel armenhuizen in de stad, maar de kerkelijke vorm van armenzorg wordt steeds minder acceptabel. Eveneens in de – tweede helft van de – vijftiende eeuw valt de bloeitijd van de broederschappen. Aan het eind van die eeuw komen de ambachtsgilden op. Ofschoon tijdgenoten de begrippen door elkaar halen, is er een duidelijk verschil: voor broederschappen staan religieuze activiteiten centraal, de gilden hebben economische doelstellingen. Zij worden steeds belangrijker, terwijl de broederschappen in de zestiende eeuw verdwijnen.

Uit deze gedetailleerde studie kan één heel duidelijke conclusie worden getrokken: Zwolle bemoeide zich niet inhoudelijk met de godsdienst maar streefde steeds naar een ordelijk verloop van kerkelijke zaken. Dat blijkt uit het feit dat de stad niet van harte meewerkt aan de uitvoering van de plakaten van Karel V (Zwolle kwam in 1528 onder diens gezag); men had zich immers nooit met de geloofsinhoud bemoeit.

We kunnen dus wel spreken van een symbiose, die af en toe spanningen opleverde, maar die uiteindelijk heel leefbaar bleek. Ingrid Wormgoor heeft dit nauwkeurig onderbouwd aangetoond, zodat haar dissertatie, zoals gezegd, voor iedereen die in deze materie is geïnteresseerd een onmisbaar naslagwerk vormt. De vele zwart-wit – en een enkele kleurige – illustraties verlevendigen het geheel. Een miniem minpuntje tenslotte: de pagina-aanduiding in de inhoudsopgave van het eerste gedeelte van deel 2 klopt niet.

Petty Bange, Radboud Universiteit Nijmegen

Berkel, K. van, Vanderjagt, A. (eds.), *The Book of Nature in Early Modern and Modern History* (Groningen Studies in Cultural Change 17; Leuven [etc.]: Peeters, 2006, x + 336 blz., €45,-, ISBN 978 90 4291 752 1).

In mei 2002 werd in Groningen een vierdaags congres gehouden, getiteld 'The Book of Nature. Continuity and Change in European and American Attitudes towards the Natural World'. De bijdragen over oudheid en middeleeuwen zijn in deel XVI van de Groningen Studies in Cultural Change opgenomen, en in deze bundel zijn 18 artikelen over de vroegmoderne en de moderne tijd bijeengebracht. Beide bundels werden geredigeerd door Klaas van Berkel en Arjo Vanderjagt, die in het korte voorwoord wijzen op de twee cruciale episoden waarin de bijbelse metafoor van de natuur als boek in het middelpunt van de belangstelling kwam te staan: eerst was er de Reformatie, met haar terugkeer naar de tekst en de autoriteit van de Schrift en vervolgens was er Darwin, wiens evolutietheorie de traditionele duiding van de Natuur als een boek waarin de gratie van Gods voorzienige schepping te lezen was opnieuw ter discussie stelde. De hier verzamelde papers belichten de meest uiteenlopende aspecten van deze metafoor, die door Peter Harrison in haar vroegmoderne context wordt geplaatst. Volgens Harrison werd zij vanaf de zestiende eeuw zo populair als onderdeel van de poging het spook van het scepticisme te bezweren. Bovendien illustreert zij de vroegmoderne opmars van het woord als dominante cultuurdrager (in plaats van het beeld) en tenslotte bood zij 'natuurwetenschappers' avant la lettre de gelegenheid hun eigen onderzoek te situeren ten opzichte van de theologie. In de verspreiding van de gedachte dat de natuur als een boek is onderscheidt Harrison twee beslissende fasen: aanvankelijk won de baconiaanse gedachte veld dat we de natuur desnoods met geweld haar geheimen moeten ontfutselen en werd veel energie gestoken in de relativering van de alledaagse ervaring als bron van natuurwetenschap, waarna via Kepler en Galileï de voorstelling populair werd, dat de taal van de natuur die van de wiskunde is. Beide fasen zouden noodlottig worden voor de autoriteit van Aristoteles en baanden de weg voor de vestiging van wat wij nu nog kunnen herkennen als 'de moderne natuurwetenschap'.

Carla Palmerino wijst er vervolgens in haar bijdrage over Galileï op dat in diens ogen het beslissende verschil tussen de bijbel en het boek van de natuur was dat alleen het eerste boek was aangepast aan de mens en zijn beperkte vermogens. Meer in het algemeen trok Galileï een scherpe scheidslijn tussen natuurwetenschap en theologie, maar in haar conclusie wijst Palmerino juist op zijn bereidheid om ook in dezelfde, niet-volmaakte, niet-mathematische taal van alledag die zijn tegenstanders hanteerden, te laten zien *waarom* zijn wiskundige modellen een ware beschrijving boden van natuurlijke fenomenen. Een wiskundige waarheid was in zijn ogen nog geen natuurkundige waarheid, en hij koesterde wel degelijk ook de filosofische ambitie om niet alleen mogelijke wiskundige analyses te leveren van waargenomen verschijnselen, maar ook noodzakelijke. Uit Eric Jorinks bijdrage over de rol die de metafoor